

Ile publikacji wydała warszawska Drukarnia Synodalna? (Wstępny przegląd wydań 1923–1939)

How many publications were published by the Warsaw Synodal Printing House?
(Preliminary review of editions 1923–1939)

ks. **Ivan Nikulin**

Parafia Prawosławna św. wielkomęczennika Jerzego Zwycięzcy w Białymstoku, Polska

 0000-0002-0546-3763

 nikulinjan@gmail.com

Data przekazania: 15.06.2023

Data akceptacji: 23.07.2023

Data publikacji: 11.09.2023

Abstract: On the basis of published sources (magazines and publications) and the research of specialists, the author reviews the main directions of the publishing activity of Synodal Printing House, the main publishing body of the Polish Autocephalous Orthodox Church. Preliminary calculations show that over 2,500 publications (with periodicals) were published in the Printing House in the years 1923–1939.

Streszczenie: Na podstawie opublikowanych źródeł (czasopism i publikacji międzywojennej Polski) oraz badań specjalistów autor dokonuje przeglądu głównych kierunków działalności Drukarni Synodalnej, głównego organu wydawniczego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Ze wstępnych obliczeń wynika, że w latach 1923–1939 w Drukarni wydano ponad 2500 publikacji (z periodykami).

Keywords: The Orthodox Church in Poland, publishing houses in the Second Polish Republic, Metropolitan Dionysius (Waledinski), printing, Synodal Printing House

Słowa kluczowe: Polski Kościół Prawosławny, wydawnictwa w II Rzeczypospolitej, metropolita Dionizy (Waledyński), drukarstwo, Drukarnia Synodalna

Cite this article: Nikulin, I., *Ile publikacji wydała warszawska Drukarnia Synodalna? (Wstępny*

Cytowanie: *przegląd wydań 1923–1939)*, Elpis, 25 2023: 87–92.

<https://doi.org/10.15290/elpis.2023.25.09>

Jednym z ważnych aspektów życia wewnętrznego Kościoła jest działalność misyjna i oświatowa, inaczej nauczanie. To ostatnie od zawsze związane było z książkami i wydawnictwami. Z jednej strony dość dobrze poznane są dzieje Cerkwi prawosławnej w międzywojennej Polsce, w szczególności relacje cerkiew-państwo, z drugiej zaś stan badań nad działalnością misyjną i oświatową warszawskiej Drukarni Synodalnej jako głównego ośrodka wydawniczego Cerkwi w Polsce wciąż pozostawia wiele do życzenia (Iwaniuk, 2004, 212–224; Kuryłowicz, 2000, 138–139; Kuryłowicz, 2004, 199–211; Labyncew i Šavinskaâ, 1999; Labyncew i Šavinskaâ, 2001; Mironowicz, 2018, 171–183; Šavinskaâ, 1998, 76–88; Suławka, 2018). Pomimo dostępności badań dotyczących działalności Drukarni Synodalnej, jak się wydaje, jest ona nadal niedoceniana w historiografii. Dopiero od niedawna, w ogólnych pracach dotyczących dziejów polskiego prawosławia, coraz więcej uwagi poświęca się działalności wydawniczej okresu międzywojennego (zob. Michalczuk, 2022, 61–63). Przykładem jest praca „Cerkiew Prawosławna w Polsce” ojca Tomasza Stempa wydana w 2016 roku. Autor, wykorzystując znane już fakty, stara się dokonać przeglądu różnych aspektów działalności wydawniczej. Nie udaje się jednak ocenić skali tego zjawiska. Podsumowując przegląd autor pisze, że w latach 1923–1939 wydano ponad 50 tytułów książek (Stempa, 2016, 238–242).

Jednocześnie nie ulega wątpliwości, że Drukarnia Synodalna «stała się ... najważniejszym prawosławnym ośrodkiem wydawniczym w międzywojennej Polsce» (Suławka, 2018, 290). Co więcej, wydaje nam się, że była ona jednym z największych prawosławnych wydawnictw w całej Europie.

W niniejszym artykule, opierając się na wcześniejszych próbach zbadania spuścizny wydawniczej Drukarni Synodalnej, periodyków Drukarni Synodalnej, broszur reklamowych i oczywiście samych publikacji, postaramy się ocenić skalę tego, co publikowano w latach 1923–1939. Trzeba zaznaczyć, że będzie to tylko wstępna ocena. Pełne przeliczenie, skatalogowanie, zbadanie funkcjonowania i kolportażu publikacji czeka jeszcze na swojego cierpliwego badacza.

Jednym z pierwszych i ważnych kierunków działalności Drukarni Synodalnej (początkowo, na początku 1923 r. — Metropolitalnej) było wydawanie **periodyków**. W okresie międzywojennym ukazywały się różne czasopisma i gazety w języku polskim, rosyjskim, ukraińskim i białoruskim, skierowane do różnych odbiorców (zob. tab. 1).

Tabela 1. Czasopisma warszawskiej Drukarni Synodalnej (1923–1939)

Nazwa Periodyku	Lata wydawania	Języki publikacji	Liczba numerów	Nakład, egz.
Вестник Православной митрополии в Польше / Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce¹	1923–1928, 1938–1939	rosyjski, polski, od 1927 r. wyłącznie polski	104 + 43	1600 (1923–1928) 3000 (1938–1939)
Проповеднический листок (Propowiedniczeskij listok; bezpłatny comiesięczny dodatek do „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce”)	1925	rosyjski	9	brak danych
Воскресное чтение (Woskriesnoje Cztienije)	1924–1939	rosyjski, rzadziej: polski, ukraiński, białoruski	808	2500–4000
За трезвость (Za triezwość; dodatek do czasopisma „Woskriesnoje Cztienije”)	1938–1939	rosyjski	6	brak danych
Мой друг (Moj drug; comiesięczny dodatek do czasopisma „Woskriesnoje Cztienije”)	1939	rosyjski	8	brak danych
Слово (Słowo)	1931–1938	rosyjski oraz ukraiński, polski, białoruski	około 450	12 850–16 000
Наша Елочка (Nasza jeloczka; bezpłatny dodatek do tygodnika „Słowo”)	1931	rosyjski	1	brak danych
Дело благотворения (Dielo blagotworienija; bezpłatny dodatek do pisma „Słowo”)	1932–1933	rosyjski	5	brak danych
Православний селянин (Prawosławnyj selanin; dodatek do tygodnika „Słowo”)	1932–1935	ukraiński	brak danych	brak danych
Зеленый шум (Zielony szym; bezpłatny dodatek do pisma „Słowo”)	1932–1933	rosyjski	5	brak danych
Детский листок (Dietskij listok; bezpłatny dodatek do tygodnika „Słowo”)	1935–1938	rosyjski	55	brak danych
Дитина (Dytyna; dodatek do tygodnika „Słowo”)	1936–1938	ukraiński	≥ 18	brak danych
Снапок (Snapok; dodatek do tygodnika „Słowo”)	w latach 1930-tych	białoruski	brak danych	brak danych
Polska stronica (dodatek do tygodnika „Słowo”)	1937–1938	polski	brak danych	brak danych
Почаевский Листокъ (Poczajewskij Listok)	1931	rosyjski	12	brak danych
Казанія (Kazanija)	1934	rosyjski (?)	12	brak danych
Вестник Братства православных богословов в Польше (Wiestnik Bratstwa Prawosławnych Bogosłowow w Pol'sze)	1934–1938	rosyjski	11	brak danych

¹ Tu i w dalszej części tabeli tytuły czasopism i innych publikacji podawane są w języku oryginału.

Путь правды (Puć prawdy)	1930, 1934	polski, rosyjski, ukraiński białoruski	2	brak danych
Elpis	1926–1937	rosyjski; część materiałów w języku polskim, ukraińskim oraz francuskim; od roku 1935 materiały wyłącznie w języku polskim	12	800
Правослаўны беларус (Prawosłauny biełarus)	1925	białoruski	22	brak danych
Церкоўныя Казаньні (Cerkounyja kazannia; bezpłatny comiesięczny dodatek do pisma „Prawosłauny biełarus”)	1925	białoruski	6	brak danych
Духовна бесіда (Duchowna besida)	1924—1925	ukraiński	61	brak danych
Церковні Казанні (Cerkowni kazanni; bezpłatny comiesięczny dodatek do czasopisma „Duchowna besida”)	1924–1925	ukraiński	brak danych	brak danych
Духовний Сіяч (Duchownyj Sijacz)	1927—1929	ukraiński	78	brak danych
Труды Проповеднического кружка студентов богословов (Trudy Propowiedniczeskiego krużka studentow bogosłowow)	1938	rosyjski	1	Brak danych
Razem:			1729	

Tabela sporządzona przez autora według: Vestnik Pravoslavnoj mitropolii v Pol’še, 1923–1927, 1938–1939; Voskresnoe čtenie, 1924–1939; Kuryłowicz, 2004, 199–211; Suławka, 2018, 290–298. Misilo, 1991; Iwaniuk, 2004, 212–224.

W tabeli przedstawiono lata i numery czasopism ukazujących się tylko w Warszawie, przy bezpośrednim udziale Metropolii Prawosławnej.

W sumie 12 różnych czasopism, a także liczne dodatki, zwłaszcza do głównych, najpopularniejszych publikacji. Były zarówno regularne (np. miesięcznik i właściwie osobne wydania), jak i bezpłatne dodatki do konkretnego numeru. Były to nie tylko akatysty, ale także drukowane oddzielnie różnego rodzaju apele, sprawozdania, odezwy i teksty liturgiczne wydawane oddzielnie (o twórczości liturgicznej epoki zob.: Naumow, 1996, 183–203). Wśród tych dodatków znajdują się nie tylko zabytki literatury cerkiewnej, ale także cenne źródła dotyczące dziejów życia Cerkwi prawosławnej w Polsce. Cała warstwa publikacji wymaga jeszcze odnalezienia, usystematyzowania i opisania.

Drugą co do wielkości warstwą publikacji są **książki, broszury i ulotki**. Największą masę stanowi literatura liturgiczna, naukowa i oświatowa. Takich wydań ukazało się ponad 400. Znaczącą liczbę stanowią księgi liturgiczne. W bardzo krótkim czasie metropolita Dionizy zdołał wydać niemal całe komplety literatury liturgicznej (nie ukazała się tylko Minieja, największa pod względem objętości prawosławna księga liturgiczna). Druk ksiąg liturgicznych nie polegał jedynie na ich przedruku. Były przygotowane czcionki, zredagowano wiele tekstów liturgicznych, opracowano nowe itp. Rozpoczęto trudny proces tłumaczenia nabożeństwa na język polski, ukraiński, białoruski i rosyjski. Na wysokim poziomie publikowana była również literatura naukowa i oświatowa. Najczęściej były to oryginalne teksty, które powstały w międzywojennej Polsce lub w prawosławnym środowisku Bałkanów i Europy Zachodniej.

Oprócz solidnych wydań, Drukarnia Synodalna aktywnie wydawała drobne publikacje — ulotki i broszury, o charakterze oświatowym, misyjnym, liturgicznym i paraliturgicznym. Publikacje te, często wydawane w seriach, miały stać się ważnym narzędziem działalności misyjnej i oświatowej Cerkwi w Polsce.

Jedyna pełnocenna próba policzenia wydawnictw nieperiodycznych (książek, broszur, ulotek) warszawskiej Drukarni Synodalnej i sporządzenia ich spisu została podjęta przez J. A. Łabyncewa

i L. L. Szczawinską. Niestety wykaz publikacji, który ukazał się w 2001 roku, praktycznie nie znalazł odzwierciedlenia w historiografii polskojęzycznej. Ponadto sami autorzy przyznają, że zestawienie ma charakter wstępny, brak jest pełnego opisu bibliograficznego. Spis J. A. Łabyncewa i L. L. Szczawinskiej obejmuje 735 pozycji (402 książki oraz 333 broszury i ulotki. Zob.: Łabyncew i Šavinskaâ, 2001, 95–113, 205–228). Trzeba jednak przyznać, że powyższy wykaz jest daleki od kompletności, nawet powierzchowne zapoznanie się z tematem pozwoliło od razu zidentyfikować dwa niezarejestrowane wydania (porów.: Cerkovno-bogoslužebnyj ustav ili tipikon. Čtenie i penie za bogosluženiem, 1928; oraz: Katalog książek i broszur Warszawskiego składu synodalnego na 1939 rok, 1939).

Unikalnym źródłem świadczącym o zakresie działalności Drukarni Synodalnej jest «Katalog książek i broszur Warszawskiego składu synodalnego na 1939 rok». Wykazuje on, że na początku 1939 r. na składzie było 398 tytułów książek wydanych przez Drukarnię Synodalną, nie licząc czasopism, ulotek, itp. (zob.: Katalog książek i broszur Warszawskiego składu synodalnego na 1939 rok, 1939)

Do oddzielnej grupy należy zaliczyć **kalendarze**. Drukarnia Synodalna wydawała w różnych latach różniczne rodzaje kalendarzy. Na przykład w drugiej połowie lat 20-tych wychodził w języku rosyjskim: „Отрывной календарь религиозно-нравственного содержания”, „Православный церковно-народный календарь”, wspomniano raz i niejaki „Синодальный” kalendarz (Knižnyj otdel Varšavskogo Sinodal'nogo składu. *Voskresnoe čtenie*, 1926, no. 2, okładka; Ot Missionerskogo komiteta pri Svâšennom Sinode. *Vestnik Pravoslavnoj mitropolii v Pol'se*, 1923, no. 22–23, 15). Były też kalendarze w języku ukraińskim, w latach 1926–1928 wspomniany jest „jedyne prawosławny kalendarz ukraiński” „Добрий Сіяч” (Dobrij Ciâč // *Voskresnoe čtenie*, 1927, no. 44, okładka), później w 1930 r. wymieniono: «Відривний», «Настольний» i «Холмський» (Postupili v prodažu... *Voskresnoe čtenie*, 1930, no. 52, okładka). W okresie rozkwitu działalności drukarni wydawano do 6–7 kalendarzy rocznie. Śmiało można stwierdzić, że w ciągu 17 lat działalności drukarni ukazało się co najmniej 50 wydań kalendarzy, w tym kalendarzy ściennych na jednej kartce.

Oddrębnym rodzajem publikacji są różnego rodzaju minipublikacje: **formularze, synodyki („pominanija”), wieńczyki i modlitwy rozgrzeszające**. Najczęściej były to wydania jednostronicowe, dość typowe, zazwyczaj brakowało na nich informacji o wydawcy. Ponadto wydania te były niewątpliwie popularne, ponieważ do każdego pochówku potrzebne były wieńczyki i modlitwy rozgrzeszające (V Varšavskoj Sinodal'noj tipografii. *Vestnik Pravoslavnoj mitropolii v Pol'se*, 1923, no. 17, 16). Wszystkie ważne wydarzenia życiowe każdego parafianina odnotowywane było w księgach metrykalnych. Wielu parafian (tak jak dzisiaj) posiadało własne synodyki. Dlatego publikacje te ukazywały się w dużych nakładach i były regularnie wznawiane. Synodyki zwykle zawierają informacje o wydawcy. Tego typu publikacje, wraz z Wiadomościami Metropolii, stały się pierwszym doświadczeniem Drukarni Synodalnej i najwyraźniej odzwierciedlały pilne potrzeby parafii i dekanatów. W okresie międzywojennym wydawano formularze dla prawie całej dokumentacji parafialnej (Formularze oświadczeń metrykalnych, Formularze do ksiąg metrykalnych, badań ślubnych, spisów spowiadających się, przychodów i rozchodów, ewidencji dokumentów, Formularze do spisów duchownych, Formularze do oświadczeń dekanalnych o cerkwiach i duchownych, Formularze krótkich zaświadczeń metrykalnych, Formularze do wykazów odznaczeń, Formularze do przebiegu służby, Formularze ewidencji majątku cerkiewnego, Formularze przysięgi sądowej itp. (V Varšavskoj Sinodal'noj tipografii. *Vestnik Pravoslavnoj mitropolii v Pol'se*, 1923, no. 18, 16; V Varšavskoj Sinodal'noj tipografii. *Vestnik Pravoslavnoj mitropolii v Pol'se*, 1923, no. 20, 8; Varšavskij Sinodal'nyj sklad: knigi, listki, blanki. *Voskresnoe čtenie*, 1927, no. 9, okładka), a także „stawlennyje” gramoty i listy pochwalne (Varšavskij Sinodal'nyj sklad. *Voskresnoe čtenie*, 1927, no. 9, okładka).

Najprawdopodobniej już w latach 1924–1925 Drukarnia Synodalna rozpoczyna wydawanie drukowanych **ikon i antyminsów**. Druk **antyminsów** rozpoczęto w 1924 r. Najprawdopodobniej, w miarę potrzeb, antyminsy były dodrukowywane, gdyż trzeba było je wymieniać w całej Cerkwi w Polsce. Liczba drukowanych antyminsów powinna przekraczać liczbę parafii i klasztorów (łącznie ponad 1500) (Svâtye antiminsy. *Vestnik Pravoslavnoj mitropolii v Pol'se*, 1924, no. 18–19, 7).

Kwestia wydawania drukowanych ikon wydaje się być bardzo trudna, gdyż ikony takie nie są przechowywane w bibliotekach. Znajdują się one oczywiście w cerkwiach i domach prywatnych, ale ich atrybucja nie jest możliwa. Autorowi nie udało się dotychczas odnaleźć drukowanej ikony z okresu międzywojennego z nadrukiem wydawnictwa. Skład synodalny, główny organ kolportażu wydawnictw cerkiewnych Metropolii Warszawskiej, w swoich ogłoszeniach na łamach czasopism, stale wspomina o sprzedaży drukowanych ikon w dość szerokim asortymencie, tylko drukowanych na papierze w 1927 roku było ponad 40 rodzajów (Varšavskij Sinodal'nyj sklad: cerkovnye tovary. *Voskresnoe čtenie*, 1927, no. 5, okładka). Wspomniane są zarówno drukowane czarno-białe ikony, jak i wielobarwne litografie. Wiele ikon wykonano w inny sposób: na drewnie,

metalu i innych materiałach. Ponadto publikacja ikon przebiegała w ścisłej współpracy z publikacją innej literatury i czasopism. Na przykład, litografowana ikona Zbawiciela została przesłana jako załącznik do jednego z numerów *Woskresnego cztienija* z 1927 roku (V Varšavskom Sinodal'nom sklade... *Voskresnoe čtenie*, 1927, no. 11, okładka; V Varšavskom Sinodal'nom sklade... *Voskresnoe čtenie*, 1927, no. 46, okładka). Do publikacji można zaliczyć również portret metropolity Dionizego (V Varšavskom Sinodal'nom sklade... *Voskresnoe čtenie*, 1927, no. 49, okładka).

Podsumowując, w okresie od 1923 do 1939 r. pod umiejętnym kierownictwem Prawosławnej Metropolii Warszawskiej wydano ponad 2587 tytułów książek, broszur, czasopism, rozmaitych ulotek, ikon itp. (zob. tab. 2).

Tabela 2. Wstępny sumaryczny spis wydań warszawskiej Drukarni Synodalnej (1923–1939)	
Periodyki	1729
Książki, broszury, ulotki	737
Kalendarze	nie mniej niż 50
Ikony, antyminy i obrazy	nie mniej niż 50
Formularze, wieńczyki i modlitwy rozgrzeszające	nie mniej niż 21
Razem:	2587

Można przypuszczać, że dokładne przestudiowanie zagadnienia i opublikowanie pełnego katalogu publikacji Warszawskiej Drukarni Synodalnej może zwiększyć podaną przez nas liczbę o 10–20%. Z najbardziej wstępnych wyliczeń wynika jednak, że warszawska Drukarnia Synodalna była jednym z liderów w Środkowej i Zachodniej Europie w wydawaniu literatury prawosławnej. Jedynym poważnym konkurentem, pod względem liczby publikacji, była jedynie Drukarnia św. Hioba Poczajewskiego w Ladomirowej (Czechosłowacja), która rozpowszechniała idee cerkiewno-polityczne konserwatywnej części duchowieństwa rosyjskiego na wygnaniu.

Drukarnia Synodalna starała się dotrzeć do wszystkich grup polskiego prawosławia. Książki ukazywały się więc w języku polskim, czeskim, ukraińskim, rosyjskim, białoruskim i cerkiewno-słowiańskim. Niektóre publikacje były przeznaczone dla duchowieństwa i inteligencji kościelnej, inne były rozprowadzane wśród zwykłych mieszczan i mieszkańców wsi. Osobno wydawano podręczniki, literaturę dla dzieci, publikacje naukowe dla wąskiego grona specjalistów. Oczywiście najważniejszą rolę w rozprowadzaniu odegrały parafie i ich proboszczowie. Na przykład, pismo „Woskresnoje cztienije” w 1926 r. było bezpłatnie wysyłane do każdej parafii (Vnimaniū o.o. nastoátelej prihodov. *Vestnik Pravoslavnoj mitropolii v Pol'se*, 1926, no. 5, 7–8).

Różne były nakłady publikacji Drukarni Synodalnej. Niektóre publikacje mogły wychodzić w nakładzie 500 egzemplarzy. Najczęściej nakład wynosił 1000–2000 egzemplarzy. W tym samym czasie pojawiały się również publikacje nakład, których przekraczał 10 000 egzemplarzy. Nawet jeśli przyjmiemy warunkowo, że każde wydanie ukazało się w nakładzie co najmniej 2000 egzemplarzy, okazuje się, że tylko z Drukarni Synodalnej wyszło ponad 5 milionów egzemplarzy, co nieznacznie przewyższa liczbę prawosławnych mieszkańców II Rzeczypospolitej.

Bibliografia

- Cerkovno-bogoslužebnyj ustav ili tipikon. Čtenie i penie za bogosluženiem.* (1928). Varšava: Sinodal'naâ tipografiâ [Церковно-богослужебный устав или типикон. Чтение и пение за богослужением. (1928). Варшава: Синодальная типография].
- Iwaniuk, W. (2004). Białoruskie wydawnictwa cerkiewne w II Rzeczypospolitej. W: A. Mironowicz, U. Pawluczuk i P. Chomik (red.) *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, 212–224. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Katalog książek i broszur Warszawskiego składu synodalnego na 1939 rok.* (1939). Warszawa: Drukarnia Synodalna.
- Kuryłowicz, A. (2000). Prasa prawosławna w II Rzeczypospolitej. W: P. Chomik (red.) *Kościół prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej i krajów sąsiednich*, 138–139. Białystok: Zakład Historii Kultur Pogranicza Instytutu Socjologii UwB.
- Kuryłowicz, A. (2004) Prawosławne oficyny wydawnicze w II Rzeczypospolitej. W: A. Mironowicz, U. Pawluczuk i P. Chomik (red.) *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, 199–211. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.

- Labynceŭ, Ŭ. A. i Šavinskaâ L. L. (1999). *Belorusko-ukrainsko-ruskaâ pravoslavnaâ knižnost' mežvoennoj Pol'si. Issledovaniâ i publikacii po materialam ekspedicii 1996 g.* Moskva: "Indrik". [Лабынцев, Ю. А., Щавинская, Л. Л. (1999). *Белорусско-украинско-русская православная книжность межвоенной Польши. Исследования и публикации по материалам экспедиции 1996 г.* Москва: "Индрик"]
- Labynceŭ, Ŭ. A. i Šavinskaâ L. L. (2001). *Pravoslavnaâ literatura Pol'si (1918–1939 gg.)*. Minsk: Nacional'naâ biblioteka Belarusi. [Лабынцев, Ю. А., Щавинская, Л. Л. (2001) *Православная литература Польши (1918–1939 гг.)*. Минск: Национальная библиотека Беларуси.]
- Michalczuk, W. (2022). *Metropolita Dionizy Waledyński wielki hierarcha i prawosławny obywatel Rzeczypospolitej — biografia w rzeczach, fotografiach i archiwaliach*. Kraków: Skriptum.
- Mironowicz, A. (2018). *Cerkiew prawosławna w II Rzeczypospolitej*. Białystok: Agencja Wydawnicza EkoPress.
- Misilo, Ê. (1991). *Bibliografiâ ukraïns'koï presi v Pol'si (1918–1939) i Zahidno-Ukraïns'kij Narodnij Respublicì (1918–1919)*. Edmonton: Vidavnicтво Kanads'kogo institutu ukraïns'kihstudij (Al'berts'kij uniwersitet). [Місילו Є. (1991). *Бібліографія української преси в Польщі (1918–1939) і Західньо-Українській Народній Республіці (1918–1919)*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta]
- Naumow, A. (1996). *Wiara i historia. Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich* [Krakowsko–Wileńskie Studia Slawistyczne, t. 1], Kraków.
- Šavinskaâ, L. L. (1998). Knižnyj repertuar krupnejšego pravoslavnogoizdatel'skogo centra mežvoennoj Pol'si — Varšavskoj Sinodal'noj tipografii. *Slavânovedenie*, no 1, 76–88. [Щавинская, Л. Л. (1998) Книжный репертуар крупнейшего православного издательского центра межвоенной Польши — Варшавской Синодальной типографии. *Славяноведение*, no. 1, 76–88.]
- Stempa, T. 2016. *Cerkiew Prawosławna w Polsce (illustrowana historia)*. Warszawa: Warszawska Metropolia Prawosławna.
- Suławka, Adam R. 2018. *Prasa rosyjska i rosyjskojęzyczna w II Rzeczypospolitej (1918–1939)*. Rozprawa doktorska. Uniwersytet Warszawski.
- Vestnik Pravoslavnoj mitropolii v Pol'se*. 1923–1928; 1938–39. [*Вестник Православной митрополии в Польше*. 1923–1928; 1938–39].
- Voskresnoe čtenie*. 1924–1939 [*Воскресное чтение*. 1924–1939].